

ANADOLU ALEVİLİĞİNİN OLUŞUMU*

Ydr.Doç.Dr. M.Saffet Sarıkaya*

Aleviliğin Tanımı:

Sözlükte "Ali'ye mensup" anlamına gelen Alevî terimi, İslam kültür tarihinde Hz. Ali soyundan gelenler" manasına kullanılmıştır.¹ "Alevî" nisbesinin yanına zamanla "seyid" ve "şerif" gibi lakaplar ilave edilmiştir.

Alevî terimi, lügavi anlamından hareketle Emevi ve Abbasi dönemindeki Ehli Beyt mensuplarının isyan hareketlerinde, aynı dönemlerde kurulan bazı mahalli hanedanlıklar tarafından, Hz.Ali'ye isnat edilen silsileleri benimseyen tarikatlar için ve Şîilik kapsamı içinde yer alan çeşitli fırkalar tarafından kullanılmıştır. Günümüzde Alevilik denilince, VII/XIII yy'da Anadolu'daki sosyodini kaynaşmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan ve IX-X/XV-XVI.yy'daki Hürufî ve Safevî tesirlerine maruz kalan dini bir hareket anlaşılmaktadır.² Batınlıktan ayrılan Nusayirlik ve Gulat-ı Şîa'dan Ehl-i hakk (Ali İlahiler), Anadolu'da mensupları bulunmasına rağmen bu tarif kapsamına dahil değildir.³

Esasen "Ali taraftarlığını" ifade eden anlamıyla Alevilik İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren belirli bir grubu ifade edememiş bu mana genel kabul gören "şîa" terimi ile ifade edilmiştir. Gerçekten de "Ali'yi sevmeye, ona bağlanma" fikri -Hariciler ve bazı Mutezile istisna edilirse- İslam tarihinin ilk yıllarından beri müslümanların çoğunluğunun benimsediği bir anlayıştır. Binaenaleyh günümüz Aleviliğini, bu anlamıyla etüd etmek ve Alevîleri örnek aldıkları Hz.Ali'nin yaşayışına davet etmek; meselenin ortaya konulmasında kolaycı bir yaklaşım ve faydasız bir çabadan başka bir şey ifade etmez.

*) Bu makale, 21.4.1995'de Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Okuç Anfisinde verilen Konferansın gözden geçirilmiş metnidir.

*) Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. İslâm Mezhepleri Tarihi Öğr. Üyesi.

1) Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 3. bs., İst., 1986, 25.

2) Bu tarif, Ocak, A. Yaşar'ın "Alevî" maddesi esas alınarak yapılmıştır. Bk. *DİA*, II, 369. Kelimenin anlamı hakkında ayrıca bkz. Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (I-III) 3. bs. İst., 1983, I, 50.

3) Çünkü her iki fırkada oluşumu ve görüşleri itibarıyla Anadolu Aleviliğinden farklıdırlar. Ancak günümüzde bazı yazarların bunları Alevîlerle birlikte' mütalaa ettikleri gözlenmektedir. Bu durumun inançların karışmasına yol açacağı şüphesizdir. Bununla birlikte zümreler arasında etkileşimin varlığı da yadsınmaz. Bu konuda bkz., Melikoff, Irène, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. T. Alptekin İst., 1993, 117 vd.

Türklerin Müslüman Oluşu

Aleviliğin inanç temellerini tesbit edebilmek için Türklerin İslam öncesi ve sonrası dini tarihlerine göz atmak gerekir. Çünkü Alevî inançlarının oluşumunda Türklerin benimsedikleri, yaşadıkları ve karşılaştıkları din ve kültürlerin az veya çok tesirlerini gözlemlemek mümkündür.

İslam öncesi Türkler umumiyetle -bugün yanlış bir kullanımla "Şamanizm" denilen fakat kesin bir adlandırmanın henüz yapılmadığı⁵ tek Tanrı inancının hakim olduğu ve bu inançın çeşitli tabiat ve ruh kültürleriyle somutlaştırıldığı bir din anlayışına sahiptiler.⁶ "Kam" denilen din adamlarının belirli periyotlarla ve çeşitli vesilelerle yaptıkları kendilerine mahsus dini ritüeller, bu dinin bilebildiğimiz en bariz ibadet şeklidir. Bireysel pratiklerinde ise ferdi sığınma mekanizması olarak hemen her dinde görülen dua önemli yer tutar.⁷ Gerçi Ebu Dülef, Oğuzların bir mabetleri bulunduğunu, içinde put nevi şeylerin yer almadığını bildirmişse de; bu mabedin kullanımı hakkında bilgi vermemiş ve bu rivayet diğer kaynaklarca tesvik edilmemiştir.⁸ Oğuz boylarının, sürekli yer değiştirmeyi gerektiren, hayvancılık, avcılık ve savaştan başka geçim kaynakları olmayan, zorlu tabiat ve hayat şartlarıyla mücadeleleyi gerektiren göçebe yaşantısına sahip olmaları, muhtemelen bireysel ritüellerin en aza indirgenmesine ve/veya yapılmamasına yol açmıştır. Böylece eski Türk dininden bugüne tesbit edilebilenler: Doğum, ad koyma, düğün, ölüm gibi pratik hayatta vazgeçilemeyen gelenek haline gelmiş adetlerden müteşekkil bilgilerdir.

Türkler gerek göçebe hayatta, gerekse yerleşik hayata geçtikleri yerleşim birimlerinde farklı din ve inançlarla karşılaşmışlar ve bunlardan etkilenmişlerdir. Budizm bilhassa Uygur Türkleri arasında yayılmıştır. Yine Orhun Abidelerinde, Bilge Kağan ile vezir Tonyukuk arasındaki diyalog⁹ Budizm'in diğer Türk kabileleri arasındaki etkisini göstermektedir. Diğer taraftan İran sınırında Zerdüştlük, Mazdeizm, Maniheizm gibi İran dinlerinin tesiri de mevcuttur. Aynı şekilde Nesturi rahiplerinin propagandası ile çok az da olsa Hristiyan olan Türkler ve Yahudiliği benimseyen Hazar Türklerinin varlığı bilinmektedir.¹⁰

5) Raux, J. Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev: A. Kazancıgil, İst., 1994, 37.

6) Raux J. P., a.g.e., 83 vd. Ayrıca bkz. Ocak, A. Yaşar, *Bektaşî Menakibnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İst., 1983, 25-32.

7) Eski Türk dini hakkında yukarıda zikredilen kaynaklardan başka şu kaynaklara da bakılabilir. Eliad, Mircea, *Le Chamanisme et les Techniques Archaiques de l'Extase*, Paris 1951; İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. bs., Ankara 1986, Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, Tanyu, Hikmet, *Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1983.

8) Ebu Dülef'in "Risale"sinden Türk Ülkeleriyle İlgili Kısımın Tercümesi, çev: R.Şeşen, *İbni Fazlan Seyahatnamesi içinde*, İst., 1975, 87.

9) Bkz. İnan, A., *Şamanizm*, 5.

10) Eski Türklerin etkilendikleri dinler hakkında daha fazla bilgi için bkz., Ocak a.g.e., 33-69.

Kendilerine has dinleri bulunmakla birlikte, bazı farklı dinleri kabul eden boylara da sahip olan Türkler İslam'la karşılaşmakta da gecikmediler. H.II. asrın başlarından itibaren Emevi ordusu vali Kuteybe b. Müslim'in komutasında önemli başarılar elde etmesine rağmen, onun ölümünden sonra Maveraunnehr'de ciddi bir mukavemetle karşılaşmıştır.¹¹ Uzun müddet Müslümanlarla mücadele eden Türkler, Tales savaşında kendilerinin de düşmanı olan Çinlilere karşı Araplarla ittifak etmişlerdir (133-4/751). Bu tarihten sonra İslâm'a daha iyimser gözle bakan Türklerin İslâm'ı kabulleri ise önemli ölçüde Mu'tasım zamanında (833-842/218-227) Halife ordusuna paralı asker olarak alınmaları ile başlar. İslâm dini bilhassa Samanilerin gayretleriyle Sîr-i Derya ötesine doğuya doğru yayılmış ve Balasagun'a kadar dayanmıştır.¹² İslâmiyet Oğuz boyları arasında IV/X y.y.'ın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamıştır. Nitekim kaynaklar 349/960'da 200.000 çadırılık bir Türk kitesinin Müslüman olduğunu nakleder.¹³ Bu veriler Türklerin yaklaşık iki yüzyıllık bir süreçten sonra İslâm'ı kitleler halinde kabul ettiklerini göstermektedir.

II-III/VIII-IX.y.y.'da vaki olan Ebu Müslim hareketi, Babek, Mukanna, Ebu İshak et-Türki gibi İran menşeli şîr-batınî isyan hareketleri içinde Türk grupların varlığı bilinmekle beraber bunların miktarı ve hangi gayeye matuf olarak hareketlere iştirak ettikleri hususu meşkûk görülmektedir. Bu şîr-batınî isyanlarının ekseriyetle Türklere dayandığı iddiası ise mübalağalı ve ispata muhtaç bir tezdir.¹⁴

Türklerin kitleler halinde İslâm'ı seçtikten sonra kurdukları bütün devletler Sünni, Hanefi inanç esaslarını benimsemişlerdir. Bu devletlerden Büyük Selçuklular ve Osmanlıların çeşitli siyasi sebeplere binaen Sünni akideleri müdafaayı ve diğer batıl fırkalarla mücadeleyi devlet politikası haline getirdiklerini görüyoruz. Devletin resmi mezhebinin Sünnilik olmasının halkı

11) Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, 3. bs., Ankara, 1990, 200-206; Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988, 80-82.

12) Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, 3. bs. İst., 1992, 59.

13) İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966. VIII/396. Ayrıca krş. Barthold a.g.e., 273-274, Sümer'de Gerdizi'ye atfen "Oğuzlar arasında İslâmiyetin ancak IX.yy'da hakim bir din haline gelebildiğini" ifade etmektedir. Bkz. *Oğuzlar*, 60.

14) Köprülü M. Fuat, "Bektaşiliğin Menşe'leri" *Türk Yurdu*, Mayıs 1341, 125-126. Ancak burada hadiselerle karışan Türklerin sayısı abartılmakta ve hadiseler tamamen Türk kaynaklı gibi gösterilmektedir. Oysa mesela, Ebû İshak'a Farişî olmasına rağmen "et-Türki" nisbesinin verilmesinin onun Türk illerine elçilik vazifesiyle görevlendirilmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bk. Barthold a.g.e., 215. Türklerin kitleler halinde müslüman olmalarının çok daha sonraları gerçekleşmesi ve klasik kaynaklarda hadiselerin İrani menşe'e bağlanması, bu iddiayı önemli ölçüde zayıflatmaktadır.

bağlamayacağı, halkın farklı mezheplere bağlı olabileceği veya olduğu (bilhassa heretik şii grupları) iddialarının haklılık payı bulunmakla beraber tamamen gerçeği yansıttıklarını söylemek güçtür.¹⁵ Nitekim İbni Fazlan'dan gelen bir rivayete göre Yinal es-Sağir adlı bir kabile reisi Müslüman olmuş, fakat kabilesi, "müslüman olursan bize reislik edemezsin" deyince Müslümanlıktan vazgeçmiştir.¹⁶ Şu halde devlet reisi ve onun görüşüne uygun olarak devletin takip ettiği din ve mezhep politikasının, tebaası ile de doğrudan ilişkisinin varlığını kabul etmek gerekir.

Bununla birlikte kitleler halinde İslamiyeti kabul eden Türk kabilelerinin başlangıçtan itibaren Kitabî bir din anlayışına sahip olduklarını iddia etmek de safdillik olur. Kur'an'da İslâm'ı ilk kabul eden bedevilerin inançlarında iman-islam ayrımının yapılması,¹⁷ Peygamber'in bile içinde bulunduğu bir toplumda tebliğin tedricen yapılması ve Hz.Peygamber'in, "insanlara kapasiteleri nisbetinde tebliğde bulunulmasını"¹⁸ telkin eden söz ve uygulamaları dikkate alındığı zaman Türk Kabilelerinin de, İslâmlaşma sürecinin geniş bir zaman dilimini kapsadığı tabii kabul edilmelidir.

Burada ifade edilmesi gereken bir güçlük de, bütün toplumlarda olduğu gibi Türk kabileleri arasında göçebe ve yerleşik kültüre sahip olanların farklı kültür ve hayat tarzını benimsemiş olmaları gerçeğinin, İslâmı benimseme ve yaşamalarına da aynen yansımış olmasıdır.¹⁹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yerleşik hayata sahip olanların farklı din ve kültürlerin etkilerine maruz kalarak inançlarını değiştirmeleri, İslam ile karşılaşınca bu dini de benimseyecek bir kültür yapısına sahip olduklarını gösterir. Medreseler ve bunlara bağlı olarak ilim çevresinin yerleşim birimlerinde oluşması yeni dini benimseyenlerin Kitabî ve Sünni inanç yapısıyla karşılaşmalarına, dahası kendi kültür yapılarına uygunluğu sebebiyle Hanefi ekolünü benimsemelerine neden olmuştur. Bu ekolün itikadi cephesini teşkil eden Maturidiyye de Maveranunnehr coğrafyasında doğmuş ve gelişmiştir.

İslam, göçebe Türk boyları arasında ise başlangıçta tüccarlar, gezgin derişler ve sonraları tasavvufun kurumlaşmasıyla tarikatlar vasıtasıyla yayılmıştır. Göçebe Türkmenler eski kültürlerinden aşına oldukları cezbeli, farklı kıyafetli,

15) Köprülü, "Bektaşiliğin Menşe'leri" , 124; Ocak, A.Yaşar, "Anadolu" md., DİA, III, 113.

16) *İbni Fazlan Seyahatnamesi*, 35.

17) Hucurat, 14.

18) el-Buharî, *es-Sahih*, İst., ts., Kitabul İlm, 50.

19) Aslında problem sadece Türklere mahsus değildir, bilakis merkez-çevre arasındaki dini hayatın görünüm farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu da sosyologlar tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bkz. Sami Zubaida, *İslam Halk ve Devlet*, çev. S. Oğuz, İst., 1992, 85.

dünyaya önem vermeyen ve çeşitli dini ayinler icra eden kam tipini; kendi dilleriyle, anlayacakları şekilde dini tebliğ eden, engin sufi hoşgörüsüne sahip, kabileler arasında gezip dolaşan dervişlerde bulunmuşlardır. Bu dervişlerin irşat faaliyetlerinde göçebe hayatına uygun ve geleneksel ritüel formları yer bulabilmiştir. Böylece yerleşik Türkmenlerin öğrendikleri ve yaşadıkları İslamdan farklı bir İslâm anlayışı göçebe Türkmenler arasında kabul görmüştür. Temel inançlarda birliktelik görülmeyle beraber bu farklılığın en bariz tezahürleri dini pratiklerde gözlenmektedir.

Yine Türklerin İslam'ı ilk kabul ettikleri dönemden itibaren Hz.Ali ve Hz.Hüseyin'in kişiliklerinde tebellür eden bir "ehl-i beyt" sevgisine sahip olduklarını ifade etmek gerekir. Gerçekten de ozan üslubu ve destan geleneğiyle somutlaşan ve şifahi olarak nesilden nesile nakledilen Hz.Ali'nin hayatı ve cen-gaverliği, Kerbela Faciası, hangi inanç ekolüne mensup olursa olsun bütün Türkler tarafından derin bir tecessüs ile dinlenmiş ve dini literatürdeki yerini almıştır. Türklerdeki Ehl-i Beyt sevgisinin en canlı tezahürü, onların isimlerini kendi evlatlarında yaşatmaları olmuştur.

Türkmen göçebeler arasında en fazla taraftar bulan ve münferit dervişlik faaliyetinin ötesinde tarikat haline gelip teşkilatlanan tasavvuf hareketi Hoca Ahmed Yesevi (562/1167)'nin kurduğu Yesevilihtir. En eski nüshası XVI. yy'a ait olmakla birlikte Yesevi geleneği içerisinde şifahi olarak nakledildiği kabul edilen Hoca Ahmed'in "*Divan-ı Hikmet*" adlı eseri, tamamen Sünni inanç motiflerini kapsayan, edebi kaygıdan ziyade öğreticiliği esas alan, sade halk Türkçesiyle yazılmış, didaktik, manzum bir eserdir.²⁰ Yine Hoca Ahmed'den iki asır sonra Orta Asya'da Yesevilikten Nakşibendliğin doğması, hem tarikatın Sünniliğine, hem de Yeseviliğin Anadolu'daki uzantısı Bektâşiliğin ilk dönemlerinde Sünni bir tarikat olduğuna dair bir delil olarak değerlendirilmiştir.²¹ Öte yandan Hoca Ahmed'in giyim tarzı, kendisine nisbet edilen menkıbeler, bilhassa kadın-erkek birlikte zikir meclisi düzenlenmesi ve ayinlerde "zikr-i erre" denilen zikir şeklini kullanması, Yeseviliğin ve devamı olarak kabul edilen Bektâşiliğin eski Türk inançlarına bağlı heterodox bir yapıya sahip olduğuna dair yorumlara yol açmıştır.²²

20) Eraslan, Kemal, *Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmetinden Seçmeler*, Ankara, 1991, 30-31, 36-37.

21) Yeseviliğin sünni yapıya sahip olduğuna dair bkz. Eraslan, a.g.e., 21. Bektâşiliğin başlangıcında sünni bir yapıya sahip olduğuna dair bkz. Hacı Bektaş Veli, *Makalat*, nşr., M. E. Coşan, İst., ts., s. XXXVI-XXXIX; eş-Şeybi, K. M., *es-Sıla Beynet-tasavvuf vet-Teşeyyu*; Beyrut, 1982, 379-380, Öztürk, Y. Nuri, *Tarihi Boyunca Bektâşilik*, İst., 1990, 99-145; Fiğlah E. Ruhi, *Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik*, Ankara, 1990, 129-131-178, 215 vd.

22) Köprülü, "Bektâşiliğin Menşe'leri", 132-133; aynı mlf., "Ahmed Yesevi" md. İA , I, 212; Ocak A. Yaşar, *Kalenderiler*, Ankara, 1992, 61 vd. aynı mlf., "Anadolu" md. DİA, III, 114.

VII/XII.yy. ve Sonrası Anadolu:

Türk kabileleri çeşitli sebeplerle Orta Asya'dan Batıya doğru yayılma istidadi göstermişlerdir. V/XI yy'ın son çeyreğinde Anadolu'ya yapılan seferler kısa sürede hedefine ulaşmış ve Anadolu'da bir Türk devleti kurulmuştur. Doğudan başlayan Moğol istilası VII/XIII. yy'da Anadolu'ya yeni göçmenlerin gelmesine neden olmuştur. Yeni gelenler içinde sadece göçebe ve yarı göçebe halk değil, bunlarla beraber yerleşik halk, alim, şair, sanatkâr, tüccar ve derişler de bulunmaktaydı.²³ Bu göçler ile Anadolu'nun demografik yapısı Türkler lehine artarken beraberinde sosyo-ekonomik problemleri de getirmiştir.²⁴ Bu problemler devlet eliyle veya devlet ile işbirliği yapan -zamanın sivil toplum örgütleri diyebileceğimiz- çeşitli zümrelerin kurdukları sosyal güvenlik müesseseleriyle giderilmeye çalışılmıştır.

VII/XIII.yy Anadolu'sunda faaliyet gösteren zümrelerden belki de en önemlisi fütüvvet-ahi teşkilatıdır. Pek çok tarikat silsilesinde olduğu gibi Hz. Ali'ye dayandırılan, Araplar ve İranlılar arasında farklı tezahürler gösteren fütüvvet teşkilatı, Anadolu'da eski Türk ananeleriyle birleşerek yeni bir sentez ile nevi şahsına münhasır Ahilik müessesesini oluşturmuştur. Şeyh Nasıruddin Mahmud el-Hoyi Ahi Evren (660/1261)'in şahsında tamamen organize edilen fütüvvet-ahi teşkilatı, bilhassa esnaf ve zanaatkar zümresinin yerli sanayiye karşı direnebilme ve rekabet gücünün artırılması yoluyla Türk halkının ekonomik bağımsızlığını kazanması, gerektiğinde devlete askerî yardımda bulunulması, mensuplarının formal ve informal olarak eğitimlerinin ikmal edilmesi gibi misyonları üstlenmiştir. Teşkilat sahip olduğu mükemmel organizasyon ile ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmış, farklı meslek gruplarını, ulema ve umerayı bünyesinde toplamış ve yerleşik toplum ile göçebe toplum arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Anadolu Ahileri Moğol istilasını müteakip kurtuluş mücadelesini başlatmış, siyasi otorite boşluğu bulunan yerlerde kontrolü ellerine alıp halkın huzur ve asayişini temin etmişler ve Osmanlı Devletinin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır.²⁵

23) Sümer, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?" *Bellekten*, XXIV, 1960, 593-594.

24) Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 3. bs. İst., 1980, 156-175; Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 3. bs., İst., 1977, I, 38; Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki İktisadi ve Sosyal Tarih Üzerine Araştırmalar*, İzmir, 1990, 17.

25) Fütüvvet Ahi teşkilatının, faaliyetleri ve inançları hakkında bk. Muallim Cevdet, *Zeyl ala Fasl "el Ahıyettü'l-Fıtyan" et-Türkiye fi Kitabi'r-Rihleti İbni Batuta*, İst., 1932, Gölpınarlı Abdülbaki, *İslam ve Türk illerinde Fütüvvet Teşkilatı*, İÜİFM, c. XI, 1949-1950, Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, 1989, Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya, 1991; Sankaya M. Saffet, *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1993.

Öte yandan VII/XIII.yy.'da Anadolu toplumunun sosyal yapısına bağlı olarak tasavvuf ve tarikat hareketleri süratle gelişmiştir. Bu dönemde Anadolu'da oluşturulan tekke ve zaviyeler birer dini melce işlevini üstlenirken aynı zamanda Ahiliğin benzeri sosyal fonksiyonları icradan geri kalmamışlardır.²⁶ Bu tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin fikri cephesi iki görüş çerçevesinde şekillenmiştir: Tevhid inancının vahdet-i vücud doktriniyle ifadesi ve bu ifadenin hayata melamet zihniyetiyle yansıtılması.

Vahdet-i vücud, Allah'dan başka hakiki hiç bir vücud kabul etmeyen bütün varlıkları Mutlak vücudun isim ve sıfatlarının tezahürü, tecellisi sayarak hakiki varlığa nazaran onların ezeli ve ebedi yokluğu ifade ettiğini keşf ve tecrübe yoluyla ortaya koyan tasavvufi bir meslektir.²⁷ Bu mesleğin en büyük mümessili kabul edilen Muhyiddin İbnu'l Arabi (637/1240) Anadolu'da bulunmuş, görüşleriyle zamanındakilere ve kendisinden sonrakilere tesir etmiştir. İbnu'l-Arabi, İslâm merkezli, mücadeleci dinamik bir hayat tarzını benimsemiş ve telkin etmiştir.²⁸ Bu tavrına uygun olarak melamet anlayışını tasavvuf felsefesinin zirvesine yerleştirmiştir.²⁹

Horasanda Hamdûn el-Kassar (271/884) tarafından yayılan melamet fikri, insanın iyiliklerinin Allah'dan kötülüklerinin ise kendisinden kaynaklandığını kabul ile toplum içinde iyiliklerini gizleyerek, kötülüklerini de ifşa ederek halkın kınamasına maruz kalıp, nefsini tezkiye yoluyla Hakk'a ulaşmaktır. Bu haliyle medh edilen melamet, ortaya çıktığı dönemden itibaren şer'î yükümlülüklerden kurtulmak isteyen heva ve heveslerine tabi kimselerin sığınağı haline geldiği için de tenkit konusu olmuştur.³⁰

Özellikle yerleşim birimlerinin bulunduğu yerlerde düzenli, Kitabi dine bağlı tarikat faaliyetlerine rastlanırken göçebe boylarının içinde "abdal" de-

26) Bu dönemde Anadolu'da Yesevîlik Kadirîlik, Rûfâilîlik, Mevlevîlik gibi büyük tarikatların yanında münferit sufi hareketlerini de gözlemek mümkündür. Bk. Köprülü, M. F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1984, 195 vd.; aynı mlf, "Anadolu'da İslamiyet",

DEFM, 4. Sayı 1922, 294-295; Ülken H. Z., *Türk Tefekkürü Tarihi*, Ankara, 1934, II/235, 252; Ocak A. Y., *Babailer İsyanı*, İst., 1980, 40; Fiğlalı, E. R. *Türkiyede Alevîlik, Bektaşîlik*, 102-103.

27) Erdem, Hüsamettin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, Ankara 1990, 38.

28) Ülken H. Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, II, 235 vd.

29) Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İst., 1995, 154; İbnu'l-Arabi'nin *Fütûhât*, 309. babdan naklen.

30) Melameti müstakil tarikat hareketi olarak görenler olduğu gibi, tasavvufi bir meşrep olarak görenler de bulunmaktadır. Anadolu'da görülen tarikat hareketlerinin hemen çoğunda bu fikrin tezahürlerine rastlandığı için biz ikinci görüşü tercih ediyoruz. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. el-Hucvurî, *Keşfü'l-Mahcub*, çev. S. Uludağ, İst., 1992, 143-152; Gölpınarlı, A., *Melamîlik ve Melamiler*, İst., 1931, Sunar, Cavit, *Melamîlik ve Bektaşîlik*, Ankara, 1979.

nilen, kam tipini andıran, pejmurde kıyafetli, saç sakalı yülünmüş, küçük gruplar halinde gezen Kalenderi, Haydari dervişleri mevcuttur. Bu dervişlerin zaman zaman devlet tarafından denetlendiğine dair rivayetler varıdır.³¹ Diğer taraftan Şer'î esaslara bağlılıkları konusunda çelişik rivayetler bulunmakla birlikte bunlar, şehir hayatının örf ve adabına uygun olmayan davranışları, dini emir ve nehiylere karşı kayıtsız kalmaları sebebiyle medrese uleması tarafından şiddetle eleştirilmişlerdir.³² Bu zümrelerin Babai isyanına iştirak ettikleri ve fiili isyandan sonra da Babai hareketi içinde kaldıkları bilinmektedir.³³

637/1240 Babai İsyanı, Harzem Devletinin bakıyelerinin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi üzerine nüfus kesafetinin artması, sosyal ve iktisadî denge nin bozulması ve II.Gıyaseddin ile veziri Sadeddin Köpek'in, kötü idaresi neticesi Anadolu'daki Türkmen boylarının oluşturduğu isyandır. Baba İlyas önderliğinde göçebe kültür yapısına ve din anlayışına paralel olarak kısa zamanda bir "mehdilik" hareketine dönüşen isyan güçlükle bastırılmış fakat ülkeye büyük zarar vermiştir. İsyandan sonra da göçebe kültüre mensup Türkmen Babaları faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.³⁴

Bu dervişlerden en tanınmış Bektâşîliğin kurucusu, Hacı Bektaş Veli (669/1270)dir. Gerek şahsiyeti, gerekse tarikatının ilk dönemi hakkındaki hakikatlar tam olarak tebellür etmemişse de; Hacı Bektaş'ın Baba İlyas müridi olduğu, fakat isyana katılmadığı için resmi takipten kurtularak nisbeten gözden uzak Suluca Karahöyük'de faaliyetlerine devam ettiği bilinmektedir.³⁵ Hacı Bektaş aynı zamanda Yesevi kökenli bir Horasan dervişidir. Kendisine nisbet edilen "Makalat" adlı eserinin aslına ulaşamayıp sadece Türkçe tercümesinin bulunması ve sonraki dönemlere ait olması eser hakkında bazı şüphelere yol açmıştır.³⁶ Öte yandan Hacı Bektaş zaviyesinin onun sağlığında ne kadar fonksiyonel olduğu konusunu muğlak olmakla beraber mevcudiyetine dair bazı bulgular vardır.³⁷ Burada ilk dönem Bektâşîliğinin ve dolayısıyla Babai hareketinin, Ahilikle de oldukça sıkı bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmeliyiz.³⁸

31) Köprülü M. F. "İslam Sufi Tarikatlarında Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", çev: Y. Altan AÜİFD, XVIII, 1970, 148-152; Ocak, A. Y., *Babailer İsyanı*, 46.

32) Ocak, A. Y., *Kalenderiler*, 65-72.

33) Ocak, A. Y., "Babailer" md., *DİA*, IV, 374.

34) Bu konuda geniş bilgi için Ocak'ın yukarıda mezkur eserlerine bakılabilir.

35) Elvan Çelebi, *Menâkıbu'-Kudsiye fi Menâsırı'l-Ünsiye*, nşr. İ. H. Erünsal, A. Y. Ocak s. LXXIII, 169; Gölpınarlı, Abdülbaki, *Menakıb-ı Hacı Bektaşî Veli Vilayetname*, İstanbul, 1990, 26vd.

36) Bkz. Köprülü M. F. "Anadoluda İslamiyet", *DEFM*, 5. Sayı, 406-407, Bununla beraber E. Coşan bu şüpheleri reddeder, bk. Hacı Bektaş-ı Veli *Malakat*, s. XXXVI-XXXIX.

37) Kunter, H. Baki, "Kitabelerimiz" *Vakıflar Dergisi*, 1942, II/431. Burada Hacı Bektaş Veli zaviyesinin Meydanevi kapısındaki 769/1368 tarihli tamir kitabesi verilmiştir.

38) Melikoff, İ., *Uyur İdik Uyardılar*, 91-92; Sankaya, a.g.t., 27-29, 98-102, 116, 120,143-145.

640/1243 Köseadağ Savaşını kazanan Moğollar Anadolu'yu kısa zamanda işgal etmişler. 670/1271'den itibaren ise hakimiyetlerini pekiştirmişlerdir. İşgal kuvveti olarak Anadolu'ya gelen Moğollar Orta Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Kendilerine Kara-Tatar denilen bu kitle arasında Uygur ve diğer Türk boylarından da gruplar bulunmaktaydı. Timur Anadolu'dan giderken otuz, kırk bin çadırılık Kara-Tatarları beraberinde göçe zorlayıp ülkesinin Çin hududuna iskan etmiştir.³⁹ Bu Moğollar İslami kaynaklarda putperest olarak nitelendirilmişse de Türk kavimleri gibi Şamanist inanca sahiptirler.⁴⁰ Bunlarla birlikte gelen Uygur Türkleri arasında ise Budizm hala yaygın inançtır.⁴¹ Bu zümreler Babailik içinde yer alan "Abdalan-ı Rum" dervişlerinin irşad faaliyetleriyle VIII/XIV. asrın başlarından itibaren İslamı kabul etmişlerdir.⁴²

Moğol işgaliyle birlikte şii propoganda faaliyetleri İran ve Anadolu coğrafyasında ciddi bir artış göstermiştir. Esasen Alamut'u üst edilen Şii-Batınî dailerinin propogandaları bu asra kadar az çok devam etmiştir. Diğer taraftan Fatımi devletinin inkirazından sonra faaliyetlerini Suriye'de devam ettiren şii-batınîlerin de Anadolu'ya etkilerinden söz etmek mümkündür.⁴³ Sünniliğin mümesili Halifeye karşı Moğolların yanında yer alan Şii'ler ise bu ittifakın meyvelerini toplamışlardır.

VIII/XIV. yy'da Anadolu'da Türk halkı şehirli ve göçebesiyle birleşerek Osmanlı Devletini kurmayı başarmış ve kısa zamanda Anadolu'nun birliği temin edilmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşunda Ahiler ve Babâiliği teşkil eden zümreler de fiilen görev almışlar, Sarı Saltuk Baba gibi askeri kuvvetlerden önce Rumeliye yerleşip tebliğ başlatan⁴⁴ dervişlerin yanında, Kumral Abdal, Musa, Abdal Murad, Geyikli Baba gibi padişahla beraber savaşan dervişler bilinmektedir.⁴⁵ Şehir hayatına yine medreselerin etrafında oluşturulan Kitabî bir din anlayışı hakim olmasına rağmen, idari ve hukuksal yapılanmada örf ve a-

39) Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 1976, 6-7; Aynı mlf; *Oğuzlar*, 137.

40) Köprülü, M. F. "İslam Sufi Tarikatlarında Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", *AÜİFD*, c. XXVIII, Ankara, 1970, 148-152.

41) Ocak, A. Y. *Bektaşî Menakıblerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 42-43.

42) Köprülü, M. F. a.g.m., 147-148; aynı mlf, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 4. bs., Ankara, 1991, 95-97, Ocak, A. Y., *Kalenderiler*, 68-69.

43) Köprülü, M. F., "Anadoluda İslamiyet", 3.sayı 195; Balcıoğlu, Tahir H., *Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları*, Ankara, ts., 87-88; Turan, Osman "Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak, Fustatül-Adale fi Kavaidi's-Saltana", 60. *Doğum Yılında M. F. Köprülü Armağanı*, İst., 1953, 537 vd; Cahen, Claude; "Le problem du Schisme dans l' Aise Mineure pre-Ottomane", *Le Schisme İmamate*, Paris, 1969, 116.

44) Kiel, Michel, "Sarı Saltık ve Erken Bektaşîlik Üzerine Notlar". çev: F. Elpe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, III, Ekim 1980, 26-27.

45) Meccî, Mehmet Efendi, *Hadâiku's-Şakâyık*, nşr. A. Özcan, 1/22-26; Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, 194-195.

detlerin, yasa ve askeri nizamın hakim olduğu görülmektedir. Nitekim Yıldırım Beyazıt zamanında Bursa'yı ziyaret eden S.Ş.Cürcani bu yapılanmadan rahatsızlığını dile getirmiştir.⁴⁶ Moğol istilası göçebe Türkmenlerde eski geleneklerin canlanmasına ve yenilenmesine yol açmış, bu gelenekler Şîî inanç motifleriyle bezenmiş ve kendilerine öğretilen İslam ile mezc edilerek "syncretist" bir din anlayışı ortaya çıkmıştır.⁴⁷ VII/XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Çepnilerin yerleştiği Sinop'u ziyaret eden İbni Batûta'nın "tavşan eti" ile denerek Rafizi olup olmadığının tesbiti⁴⁸ daha muahhar olmakla beraber Seyyid Gaybi oğlu Seyyid Hüseyin'in "Fütüvvetname"sinde oniki imam ve ondört masumu ayrı ayrı zikretmesi⁴⁹ bu asırda Anadolu'da Şîîliğin bilindiğini ve hatta benimsendiğini gösterir. Ancak Fütüvvetnamelerde tezahür eden şekliyle bu Şîîlik siyasi Şîîlikten farklı, bir çok tarikatta görülen "mufaddıla" Şîîliğidir.⁵⁰

IX/XV. yy. ve Sonrası Gelişmeler:

IX-XV yy. daki iki dini hareket Anadolu'nun dînî tarihi ve Alevîliğin oluşumu bakımından büyük öneme haizdir. Bunlardan ilki Astarabadlı Fazlullah Hurufi (796/1394)'nin kurduğu ve halifeleri Nesimî (811/1408) ile Aliyü'l-Ala (822/1419)'nın Anadolu'daki faaliyetleriyle yayılma istidadı gösteren Hurûfiliktir.⁵¹ Hurufilik, bilhassa taşrada teşkilatlanan Bektâşî tarikatı çevresinde tutulmuş, Cavidanname, Üstüvaname gibi eserler talim ettirilmiş, sapık ve batıl inanç motifleri Bektâşîliğe geçmiştir.⁵² Asrın başlarındaki siyasi iktidarsızlıktan istifade eden Hurufilerin Fatih'e mezhebi telkinde bulunacak kadar ileri gitmeleri⁵³ hareketin tesir sahasına göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Konumuz açısından önemli diğer hareket ise, Erdebilde doğan Şeyh Safi evladının tarikatla mezc ederek benimsedikleri İsnâaşeriyye (Oniki İmamcı) Şîîliğidir. Özellikle Şeyh Cüneyd (864/1460)'in Anadolu'daki faaliyetleriyle köylü ve göçebe zümre arasında küçümsenmeyecek bir taraftar kitlesine sahip olmuştur.⁵⁴ Onun siyasi faaliyetlerini oğlu Haydar (893/1488) devam ettirmiş, fakat Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar ile yaptığı savaşta öldürülmüştür. Şeyh Haydar kendisi oniki dilimli kızıl bir taç giymiş, müridlerine de derecelerine

46) Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. bs., İst., 1971, 373.

47) Ocak, A. Y., "Bektaşilik" md. DİA, V, 375.

48) İbni Batûta, *Tuhfetu'l-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr*, Kahire, 1928, I, 205.

49) Gölpinarlı, A., "İslam ve Türk illerinde Fütüvvet Teşkilatı", *İÜİFD*, XI, 59.

50) Öztürk Y. N., *Tasavvufun Ruhü ve Tarikatlar*, 114-117. Ayrıca krş. Sankaya, a.g.t., 26-62, vd.

51) Gölpinarlı, A., *Hurufilik Metinleri Kataloğu*, Ankara, 1973, 24.

52) Harputlu, İshak Efendi, *Kaşifu'l-Esrâr ve Dâfiu'l-Eşrâr*, İst., ts., '45; Atalay, Besim, *Bektaşilik ve Edebiyatı*, İst., 1340, 30-40.

53) Mecdi, Mehmed Efendi, *Hâdaiku's-Şekâyık*, I, 82.

54) Aşıkpaşazâde, *Tevârih-ı Âli Osman*, 265.

göre aynı taci sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiş, bundan sonra onlara "kızılbaş" denilmiştir.⁵⁵ Sultan II.Beyazıt zamanında Anadolu'daki propaganda faaliyetlerini artıran Safeviler 907/1501'de çoğunluğu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Avşar ve Kaçar Türkmen oymaklarından müteşekkil bir ordu ile Şah İsmail liderliğinde devlet kurmayı başarmışlar ve bundan sonra da Anadolu'ya ilişkilerini kesmemişlerdir.⁵⁶

Safevi şiliğinin Anadolu'ya yönelik faaliyetleri üzerine Yavuz Selim tedbir almak zorunda kalmıştır. Bundan sonra iki devlet arasında başlayan mücadeleler Sünni-Şii kutuplaşmasının yeniden canlanmasına neden olmuştur.⁵⁷ Osmanlı imparatorluğu Kanuni'den itibaren Sünniliği resmi mezhep haline getirerek Sünni hukuk esaslarına uygun bir yapılanmaya yönelmişlerdir. Ancak devlet kuruluşundan beri takip ettiği hoşgörü ve fikri serbesti politikasını devam ettirmiştir. Bununla birlikte devletin bekasına yönelik, toplumu ifsad edici, düzeni bozucu tavır ve davranışları da takipten geri durmamıştır.⁵⁸ Bu bağlamda İrana bağlı faaliyet gösteren Alevilerin elebaşları hapis, sürgün, veya idam ile tecziye edilmişlerdir.⁵⁹

Sultan II.Beyazıt ülke dahilindeki İranî propogandaya maruz kalan Alevî zümresini kontrol altına alabilmek için Bektâşî tarikatını kullanmak istemiştir. Esasen fikri yapısı itibariyle Alevî zümreye hitap eden Bektâşilik, içeriği teşkilatıyla olan ilişkisinden dolayı da resmi otoriteyle barışıktır.⁶⁰ X/XVI. asrın başlarında tarikatın "pir-i sani"si olarak kabul edilen Balım Sultan (922/1516) tarafından Bektâşilik kuruluşunu tamamlamış, erkan ve esasları belirlenmiştir. Ancak Balım Sultan'ın kişiliği ve tarikata idhal ettiği erkan konusunda henüz kesin hüküm verilememiştir.⁶¹ Diğer taraftan Balım Sultanın pir evine getirilmesiyle Bektâşiliğin ne kadar kontrol altına alındığı tartışmalı olmakla be-

55) Gölpınarlı, A., "Kızılbaş" md., *İA*, VI, 789.

56) Sümer, F., *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 15-23; Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, İst., 1962, 23.

57) Laust, Henri, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris, 1965, 274.

58) Asrar Ahmet, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, İst., 1972, 110; Ocak A.Y., *Kalenderiler*, 129-137.

59) Burada özellikle Yavuzun İran seferine çıkmadan önce kırk bin Aleviyi katlettiğine dair iddiaların mübelağalı ve mesnetsiz olduğunu bununla birlikte idam, hapis, sürgün gibi bazı cezalandırmaların vuku bulunduğunu günümüz araştırmacıları ifade etmektedir. Bk. Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, 54; Sümer, F., *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 36. Çeşitli cezalandırma örnekleri için bkz. Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektâşilik*, İstanbul, 1932.

60) Ocak A. Y., "Bektâşilik" md., *DİA*, V, 377-378.

61) Birge, J. Kingsley, *Bektâşilik Tarihi* çev. R. Çamuroğlu, İstanbul, 1991, 64-67; Öztürk, Y. N., *Tarihi Boyunca Bektâşilik*, 173-174.

raber, ondan hemen sonra Bektâşîliğin iki kola ayrıldığı görülmektedir. Çelebiler, Dedebabalar.⁶²

X/XV/yy.'da Anadolu 917/1511 Şah Kulu isyanıyla başlayan 924/1518 Bozoklu Celalî isyanıyla isimlendirilen ve aralıklarla asrın sonuna kadar devam eden bir dizi halk isyanına sahne olmuştur. İdari yapıdaki bozulmaya paralel olarak vergi sisteminin dejenere olması, devlet görevlilerinin adaleti terk edip zulümkarane bir tavır sergilemeleri, İktisadî yapının çözülmesi, askeri teşkilatın devletin kuruluşuna katkıda bulunan Türkmen boyları yerine öncelikle kapıkulu denilen devşirmelerden kurulması gibi sebepler bu isyanları çıkaran dahili nedenlerdir.⁶³ F.Sümer, Türkmenlerin askeri teşkilata alınmaması üzerine, geçim sıkıntısı çektikleri için İrana giderek askerlik yaptıklarını ifade eder.⁶⁴ Bu isyanlara katılan göçebe kabilelerin sosyal yapılarına binaen resmi dinden farklı bir din telakisine de sahip olmaları tabiidir. Ancak bu isyanların tamamen dini inanç farklılığından kaynaklandığı iddiası doğru değildir. Nitekim Bektâşî dedesi Kalender Çelebinin isyanına katılan Dulkadirli sipahilerin dirliklerinin ellerinden alınması üzerine isyan ettikleri anlaşılınca bu durum düzeltilmiş ve isyan kolayca bastırılmıştır.⁶⁵

X/XVIyy.'da Anadolu'da göçebe hayatı yaşayan iki topluluk vardı. Biri Halep bölgesinde yaşayan ve yazın Uzun Yayla ile Sivas'ın güneyine çıkan Halep Türkmenleri, diğeri Mardinin güneyinde Fırat kıyılarında kışlayan Erzurum-Erzincan arasında yazlayan Boz Ulustur. Bu topluluklar değişik Oğuz boylarından müteşekkildiler ve Anadolu'daki isyanlara bağlı olarak değişik bölgelere dağıldılar. Celalî isyanlarının neticesinde Anadolu'da gerek nüfus, gerekse arazi bakımından büyük boşluklar meydana gelmiştir. Orta Anadolu'daki bu boşluk Boz Ulusa bağlı boylar tarafından doldurulmuş devlet de bunları kontrolü altına alarak iskan etmiştir.⁶⁶ Gerek Celalî isyanları, gerekse diğer isyanlardan sonra Türkmen boylarının yer değiştirmesi Alevî ocaklarının Anadolu'nun hemen her bölgesinde yayılmasına sebep olmuştur.

Alevî Zümreleri:

Anadolu'daki Alevîleri Selçuklulardan beri devam eden Ehl-i Beyt mensuplarına ait, o soydan gelenlere bağlı ocaklar, Bektâşî tarikatına bağlı ocaklar ve bazı Türkmen kabileleri arasında teşkil edilen ocaklar şeklinde tasnif ede-

62) Atalay, B, *Bektâşîlik ve Edebiyatı*, s. 15 ; Fiğlalı, E.R. *Türkiyede Alevilik Bektâşîlik*, 189-196.

63) Akdağ, M., *Büyük Celalî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum, 1963, 38 vd; Aynı mlf. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, 156-161.

64) Sümer F., *Oğuzlar*, 153-154.

65) Sümer F., a.g.e., 142, Benzer misalleri çoğaltmak mümkündür.

66) Sümer F. a.g.e., 154.

biliriz. Bütün Alevî ocaklarının direkt ya da indirekt Safevilerle ilgileri olmuştur. Ancak Osmanlı-Safevi düşmanlığı sınırların kontrol edilmesine ve Safevilerin Anadolu'yla ilişkilerinin mümkün olduğu kadar kesilmesine yol açmıştır. X/XVI. asırda Anadolu'da umumiyetle eski Türk inançlarına bağlı, bununla beraber Budizm, Zerdüştlük, Mahiezim, Hıristiyanlık gibi inançlardan etkilenen, bunu Sünni-Şii inanç motifleriyle birleştiren, fakat Kitabî Sünnîlik ve Şiilikten farklı nevî şahsına münasır Anadolu Türk Aleviliği olmuştur.

X/XVI. asırdan itibaren oluşumunu tamamlayan Aleviliğin farklı ocaklar halinde zümreleşmesinde, Türkmenlerin kendi kabile ve reislerine olan bağlılıklarının ve kabile tesianüdünün etkisi olduğu şüphesizdir. Ancak çeşitli sebeplerle karmaşık bir yapı arzeden bu tesirin boyutlarını tesbit etmek için daha spesifik araştırmalar gerekmektedir. Öte yandan Alevilerin ocaklar halinde teşekkül etmesinde ve zamanla bu ocakların kısmen birbirinden ayrılmalarında iktisadî ciheti de unutmamak gerekir. Kitabî Şiilikte humus adıyla benimsenen, Anadolu Aleviliğinde dede hakkı, hakkullah, çerağlık, nezir vd. isimlerle ocak sahibi kimselere ve hatta bir müddet Safevi henedanına gönderilen nakdi gelirlerin⁶⁷ ve benzeri şekilde tarikleme de denilen grup içindeki çeşitli suçlar için öngörülen nakdi cezaların⁶⁸ da önemli bir gelir kaynağı olduğu muhakkaktır. Alevî zümreleri bütün bu bedelleri bağlı buldukları Ocak Dedesine ödemişler, böylece bu ocağın tütmesine, sönmemesine gayret etmişlerdir.

Anadolu'daki Alevî zümrelerinden Ocakzadeliler denilen, kendilerini Ehli Beyte nisbet eden ve siyadet beratlarına sahip dedelerin Nekabet müessesesinin varlığına bağlı olarak Selçuklulardan beri mevcut olduklarını söylemek gerekir. Ancak Moğol istilasını müteakip siyasi istikrarın bozulmasından sonra, dumura uğrayan nakiblik, ıı.Beyazıt devrinde yeniden ihdas edilmiştir.⁶⁹ Bununla beraber daha önceki padişahlar tarafından verilmiş siyadet beratları vardır.⁷⁰ Muhtemelen bu nevi belgelere sahip olanlar etrafında bir halka oluşmuş ve bunlara çeşitli formlar altında maddi destek sağlanmıştır. Bugün de benzer siyadet belgelerinin Kerbeladaki türbelerde görevli kimseler tarafından verildiği bilinmektedir.⁷¹ Ocakzadelilere bağlı ocaklar arasında mürşid ocağı, pir ocağı, rehber ocağı şeklinde hiyerarşik bir yapılanma mevcuttur. Günümüzde bu kola

67) Kütükoğlu Bekir, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, 1578-1592, 2-3.

68) *Buyruk*, nşr. S. Aytekin, Ankara, ts., 124-129, Baha Said, "Sofiyân Süreği", *Türk Yurdu*, V. Teşrin-i Sani, 1926.

69) Sancık Murat, *Osmanlı İmparatorluğunda Nakibi Eşraflık Müessesesi*, Erzurum, 1989, (basılmamış doktora tezi), 74-76.

70) Mesela, M. Naci Orhon'un ailesindeki berat Fatih zamanından verilmiştir.bkz. Akgündüz Ahmed "Belgeler Işığında Alevi-Sünni Meselesi", *Zafer*, Kasım 1994, 11-14.

71) Bk. Birdoğan, Nejat, *Anadolu ve Balkanlarda Alevi Yerleşmesi*, İst., 1992, 150-151, Hatta bu belgelerin alınışında bazı usulsüzlüklerin bulunduğu, belgelerin artık ne seb bildirmekten uzak olduğu yazar tarafından ifade edilmektedir.

bağlı başlıca ocaklar şunlardır:

1-İmam Zeynel Abidin (Mineyik) Ocağı, Malatyaya bağlı Mineyik (yeni adı Kuyudere) köyündedir. Burası en önemli müürşid ocaklarından birisidir. Günümüzde İstanbulda avukatlık yapan Muharrem Naci ORHON tarafından temsil dilmektedir.

2-Ağuçan Ocağı: Elaziğ'a bağlı Sün ve Hozat'ın Bargın köylerinde kaim, müürşid ocağıdır. İmam Zeynel Abidin soyuna bağlı olduklarını iddia ederler.

3-Kara Pirbad Ocağı: Divriğiye bağlı Karageben köyündedirler. İmam Zeynel Abidin soyuna nisbet edilirler.

Bu üç ocak Ebul Vefa tarikiyle Zeynel-Abidine bağlanmakla birlikte şecerelerinde farklılık vardır.

4-Şah Şadıllı Ocağı: Sivas-Kangal Yelice köyündedir. Asılları Azerbaycan kökenli Şeddat oğullarıdır. Göç ederek Dersim, Erzincan ve Sivas havalisine yerleşmişlerdir.

Bu ocaklara bağlı pir ocakları ve rehber ocakları vardır. Ayrıca bunlar Düşkünüük Ocağı⁷² olarak Kemaliyenin Ocak köyündeki Hıdır Abdal Ocağını kabul ederler. Burası bir çeşit istinaf mahkemesi işlevi görmektedir. Ocaklarda nihai karara bağlanmayan davalar burada neticelendirilir. Hacı Bektaşa bağlı olanların düşkünüük ocağı ise Hacı Bektaş Pir Evi'dir.

Bektâşî tarikatının Balım Sultandan hemen sonra Dedebabalar ve Çelebiler kolu şeklinde ikiye ayrıldığını söylemişdik. Bu ayrım Hacı Bektaş Velinin yol oğlu veya bel oğlu⁷³ olma iddiasından kaynaklanmıştır. Balım Sultan'ın tepeden inme tarikatın başına getirilmesi muhtemelen Pirevinde bulunanlar tarafından kabullenilmemiştir. Bu iki grup arasındaki düşmanlık başlangıcından günümüze kadar süregelmiştir.⁷⁴ Bu ayrımı bazı müellifler "Köy Bektâşiliği" - "Şehir Bektâşiliği" şeklinde mütelaa etmişlerdir.⁷⁵

72) Düşkünüük, Alevi zümrelerinde haddi gerektiren suçları veya ocak adabını ihlal ile hasil olan suçları irtikab edenler için kullanılan bir terimdir. Bu suçların cezası derecesine göre doğrudan ocak piri tarafından verildiği gibi ağır cezalarda veya ihtilaflı meselelerde ise nihai çözüm mercii olarak bağlandıkları ocak Düşkünüük Ocağı diye tesmiye edilir.

73) Yol Oğlu: Tarikata intisaptan dolayı bağlılık anlamını içerir, bu kullanımıyla ilk örneklerini Ahi-Fütüvvet teşkilatında rastlıyoruz. Bu fikri benimseyenler Hacı Bektaş Velinin asla evlenmediğini kabul ile mücerred yaşamayı tercih ederler.

Bel Oğlu: Hacı Bektaş Velinin evlenmediğini kabul ile, nesep itibarıyla ona bağlı olduklarını iddia edenler, yani Çelebiler kolu mensupları.

74) Baha Said, "Sofiyân Süreği", *Türk Yurdu*, Teşrinî Evvel 1926, 332, Müelif, Çelebilerin Sünnilerin kadar Babağan koluna da düşman olduklarını ifade etmektedir. Benzer iddialar B. Atalay'da da görülür bkz. *Bektaşilik ve Edebiyatı*, 15.

75) Bkz. Atalay, B., 19; Eröz, Mehmet, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara, 1990, 52; Melikof, *Uyur İdik Uyurdular*, 25 (Köprülüye aften).

Dedebabalara bağlı kolun Batı Anadolu'da ocakları bulunmakla beraber, özellikle İstanbul ve Rumelide yayıldığı bilinmektedir. Klasik tarikat anlayışına ve Kitabî dine uygun bir yapılanmaya sahip bu kola Babağan Kolu, Tarikati Nazenin de denir. Günümüzde bu zümre, İzmirde ikamet eden Bedri NOYAN tarafından temsil edilmektedir. Dedebabaların kontrolündeki Bektâşiliğin yedi halifesi vardır. Mısır'da Seyyid Ali Sultanda, Abdal Musada, Dürbali Sultanda, Kerbela'da, Rumelihisarında ve Merdivenköy'de Bunların dışında Şucaaddin ve Uryan Baba, Geyikli Baba, Emrem Yunus Sultan, Hasan Dede, Kolu Açık Hacım Sultan, Resul Baba, Saltuk Baba, Gül Baba⁷⁶ gibi ocakları vardır.

Anadolu'da bulunan Bektâşi ocaklarının ekserisi ise Çelebiler koluna bağlıdır. Bunların meşhurlarından; Karadonlu Can Baba Ocağı, Şeyh Bircan Ocağı, Şeyh Samit Ocağı Dede Karkınlılar, Şah İbrahim Ocağı, Seyyid Baba Ocağı, Sarı Saltık Ocağı, Derviş Abdal Ocağı, Celal Abbas Ocağı, Garip Musa Ocağı, Hüseyin Abdal Ocağı, Pir Sultan Ocağı, Kara Haydar Ocağı, Sarı Mecdin Ocağı, Uryan Hızır Ocağı, Seyyid Mahmud Ocağı, Seyyid Sabur Ocağı, Hubyar Ocağı, Ayşa Bacılar Ocağı, Kamber Abdal Ocağı, Hıdır Abdal Ocağı⁷⁷ sayılabilir.

Anadolu Aleviliğini teşkil eden diğer önemli zümre ise Ocakzadeliler ve Bektâşilerden bağımsız ocak sahibi Türkmen boylarıdır. Alevî zümrelerinin tamamını çeşitli Türkmen boylarına mensupturlar. Ancak Karadeniz bölgesine ve kısmen Egeye yayılmış Çepniler, Toroslar, Teke yöresi ve Aydın Balıkesir dağlarına kadar uzanan şeride yerleşen Tahtacılar, Tokat Zile civarında meskun Sıraçlar diğer ocaklardan müstakil bir hüviyete sahiptirler.

Tahtacılar Orta Asya'dan gelen Ağaçeri denilen Türkmenlerin neslindendirler. Mesleklerinden dolayı kendilerine bu isim verilmiştir.⁷⁸ İki büyük ocakları vardır. Yanın Yatır Ocağı ki, buna bağlı oniki oymak vardır; Hacı Emirli Ocağı, kendilerine üç oymak bağlıdır.⁷⁹ Balıkesir Aydın arasındaki köylerde ve Kırşehir çevresindeki köylerde yerleşmiş Çepniler kendilerine Bektâşi derler.⁸⁰

Babagan kolu Bektâşiliği özellikle XIX. asrın ikinci yarısında Arnavutluk ve Rumelide yayılma istidadı göstermiştir. Konuyla ilgili bir araştırma yapan Hasluck, bunların coğrafi dağılımlarını ve bölgedeki belli tekke ve ziyaretgahlarını tesbit etmiştir.⁸¹ Ancak bunların bir kısmı Balkan savaşlarında, bir kısmı daha

76) Eröz, M. a.g.e., 75-77.

77) Birdoğan, N. a.g.e., 181 vd.

78) Sümer, Faruk, "Ağaçeriler", Beletten, XXVI, Temmuz 1962, 528.

79) Yörükan, Y. Z., "Tahtacılar", DFIFM, XII. sayı 1929, 67 vd.; XIII. sayı, 1929, 55vd.

80) Eröz, M., Türkiyede Alevilik ve Bektâşilik, 52.

81) Bkz. Hasluck, F.V. Bektâşilik Tedkikleri çev. R. Hulusi, İst., 1928, 20-50; aynı eserden naklen, Sezgin, Abdulkadir, Hacı Bektâşi Veli ve Bektâşilik, Ankara 1990, 145-153.

sonra yıkılıp harap olmuştur. Bununla beraber çok az da olsa berhayat olan tekkelerden söz etmek mümkündür. Bunlarla ilgili aktüel bilgilere ise bölgenin sükunete ermesinden sonra yapılacak saha ve gözlem çalışmalarıyla ulaşılabacaktır.

Günümüz Türkiyesinde bütün zikredilen Alevî ve Bektâşî ocaklarının faal olarak dinsel fonksiyonlarını sürdürdüklerini söylemek çok güçtür. Çünkü bilhassa 1960 sonrası sanayi toplumuna geçiş sürecinde büyük şehirlere göç veren bu ocakların talipleriyle ilişkisi kopmuştur. Bu kopukluk, eğitim sürecinde bilhassa materyalist-ateist-hümanist zihniyete sahip yeni Alevî gençliğinin yetişmesiyle daha büyük boyutlara ulaşmış dedelerin ve dedebabaların otoriteleri önemli ölçüde sarsılmıştır. Bugün Alevîler, büyük şehirlerde, mensup oldukları ocaklara bağlı veya bağımsız olarak kurdukları, her geçen gün yenilerinin eklendiği Alevî ve Bektâşî kültür dernekleri veya vakıfları vasıtasıyla kendilerini ifade etme gayreti içindedirler. Öte yandan şu veya bu nedenle medyanın ve politikacıların ilgisine mazhar olarak tıpkı Mevlevîlik gibi giderek folklorik ve turistik bir hüvviyete bürünmektedirler.

SONUÇ

Buraya kadar yaptığımız açıklamaları hülasa edecek olursak; Anadolu Alevîliği, Türkmen boylarının Kitabî-Sünnî İslâm ile beraber eski kültürlerinden taşıdıkları unsurları çeşitli formlar altında devam ettirme gayretleriyle oluşan, gerek çeşitli göçler sırasında, gerekse harici tesirlerle eski Hint-İran kültürü, çeşitli fırkalarıyla Şiîlik ve hatta Anadolu'nun yerli kültüründen inanç motifleriyle sencretiq (bağdaştırmacı) bir yapıya sahip olan dinî harekettir. Gerek tarihi hadiselerin şahadeti, gerekse günümüz mensuplarının tavrıyla herşeyden önce müslüman olduklarını söyleyebileceğimiz Alevîlerin farklı zümrelere ayrılmalarında ve ocaklara bağlanmalarında nesep esasının da önemli rol oynadığı gözlenmektedir. Öyleki açıkça Türk olduklarını ifade eden dedeler, seyidlik nisbesini de kullanmaktan kaçınmazlar. Böylece aşiret reislerinin Peygamber ailesine çıkan silsilelerle dinî ve manevî önderliği de sahiplenerek otoritelerini pekiştirdikleri aşikârdır. Günümüz Alevîliğinin zümreleşme ve coğrafi dağılımlarını tam olarak tesbit etmek için, Türklerin Anadolu'ya göçlerinden başlayarak tarih içindeki hareketlerini takip ederek ve büyük şehirlerdeki yerleşimlerini de dikkate alan ciddi alan çalışmalarına ihtiyaç vardır